
Maja
ŠTAMBUK

Anka
MIŠETIĆ

Institut društvenih znanosti *Ivo Pilar*
Zagreb

DEMOGRAFSKI KAPITAL
HRVATSKE PERIFERIJE:
NEKOLIKO INDIKATORA

Odnos selo - grad u postmodernoj perspektivi velikim se dijelom temelji i na aktiviranju ukupnoga sociokulturnog kapitala. Pri tome je važno naglasiti potrebu za inventurom postojećega stanja socijalnog, posebice demografskog, kapitala hrvatskoga sela kao temeljnog uvjeta za razvitak sela i ruralnoga prostora.

U pomanjkanju sustavnih empirijskih istraživanja hrvatskoga sela, kao podlogu za ovu raspravu odabrali smo nekoliko osnovnih demografskih indikatora socijalnoga kapitala, preko kojih se mogu očitati stanja i mogućnosti hrvatskoga sela. To su: dob i stupanj naobrazbe te opremljenost sela nekim elementima socijalne i tehničke infrastrukture.

Naime, *socijalni je kapital*, po definiciji, vezan uz održivu mrežu društvenih odnosa ili uz pripadnost stabilnoj društvenoj skupini koja može mobilizirati pojedinca, potaknuti ga da sudjeluje u ostvarivanju zajedničkih strateških zadataka (Bourdieu, 1980.) Definicija socijalnoga kapitala kao mreže odnosa među pojedincima i normi recipročnosti i povjerenja koje proizlaze iz tih odnosa, prema Putnamu (2000.), omogućuje analizu socijalnoga kapitala na dvjema razinama: na jednoj je pojedincu omogućeno da se služi socijalnim mrežama, a na drugoj se pojedinac susreće s kulturalno utemeljenim normama u društvenoj sredini (Pavić, 2003: 150). U hrvatskoj sociologiji premalo se istražuju (formalni i neformalni) društveni odnosi i društvena struktura, stoga takvih podataka iz recentnijih empirijskih istraživanja nema. Ova konstatacija ne ide toliko na račun sociologa, već prije svega na račun investitora u društvena istraživanja. Godinama nismo kadri uvjeriti investitore da su takva istraživanja temeljna i korisna, i to ne samo za nas kao struku nego i za donositelje odluka važnih za dnevno funkcioniranje hrvatskoga društva i njegovu budućnost. Stoga smo manje ili više upućeni na podatke službene statistike. To su, naravno, pouzdani i dobri indikatori za analizu nekih društvenih, demo-

grafskih i gospodarskih procesa i fenomena. Međutim, kada je riječ o istraživanju socijalnoga kapitala, onda se suočavamo s manjkom informacija o neformalnim socijalnim mrežama na kojima se temelji dobar dio socijalnoga kapitala malih ruralnih društava.

U teoriji o socijalnom kapitalu naglasak je na raznovrsnosti socijalnih veza kojima pojedinci raspolažu; tako se istražuje broj osoba unutar neke socijalne mreže koje su spremne pomoći kad zatreba, jakost tih odnosa i osobni resursi koje posjeduje pojedinac (Dictionnaire..., 1999.: 60). Pri tome se u prvom redu misli na simbolična dobra (diplome, posebna znanja, vještine i sl.). Zato smo kao najvažniji indikator uzeli upravo naobrazbu, ukupan broj stanovnika u selima te opremljenost selima pojedinim elementima društvene i tehničke infrastrukture koji bi mogli biti dobra potpora uspješnom funkcioniranju socijalnih mreža.

Socijalne mreže neprijeporno su važan razvojni resurs u obnovi hrvatskoga sela. Ali one često nadilaze statistički zabilježen broj članova ili stanovnika nekoga mjesta. Osim njih, na lokalnu zajednicu nastavlja se, često vrlo organizirana i efikasna, mreža *odseljenih* mještana koji umnažaju razvojne mogućnosti zavičaja. O tim mrežama, nažalost, nemamo podataka; tek možemo pretpostavljati, na temelju pojedinačnih uspješnih primjera, kolika je njihova mobilizacijska i razvojna snaga.

Ono što ipak imamo – i od čega svakako valja poći – jesu podaci o nekim strukturama seoskoga stanovništva. Neki od njih već su i sami po sebi dovoljno alarmantni da i bez dodatnih argumenata pokazuju lošu startnu poziciju socijalnoga kapitala u hrvatskom selu. No ne bismo se smjeli obeshrabriti već na prvom koraku i odustati od obnove sela. Naprotiv, manjkove valja uočiti i pokušati na neki način kompenzirati ondje gdje je to moguće. Skloni smo mišljenju da je socijalni kapital važan za razvitak sela razložno tražiti i izvan ruralnoga područja. No za sada pogledajmo kratku skicu stanja demografskoga kapitala hrvatskoga sela.

Poljoprivredno stanovništvo

Danas (2001.) isključivo od poljoprivrede živi tek 5,6% ukupnoga hrvatskog stanovništva. Udio pak seoskoga stanovništva koje živi isključivo od poljoprivrede iznosi 12,3%. Ovaj podatak pokazuje snažnu tendenciju u hrvatskom selu da sve manje njegovih stanovnika, odnosno seoskih obitelji, ovisi o poljoprivredi, odnosno da je sve manja zastupljenost poljoprivrednog izvora prihoda u obi-

teljskom proračunu. Naravno, manje ili više radno i financijski ovisnih o poljoprivredi mnogo je više od spomenutih. Regionalno, može se govoriti o poljoprivrednim i nepoljoprivrednim regijama. Regionalno, kretanje seoskoga poljoprivrednog stanovništva izgledalo je ovako (od 1953. do 1991.): u Istočnoj Slavoniji taj je pad sa 77% na 25%, u Gorskoj Hrvatskoj sa 63% na 11,5%, u Sjevernom Hrvatskom primorju sa 46% na 5%, u Južnom Hrvatskom primorju sa 69% na 7%, a u Središnjoj Hrvatskoj sa 78% na 23% (Živić, 2002.: 114). Dakle, Istočna Slavonija i Središnja Hrvatska najjače su poljoprivredne hrvatske regije.

Hrvatske regije	Tip naselja	1953.	1961.	1971.	1981.*	1991.*
Istočna Hrvatska	gradska	12,2	9,7	7,7	3,7	2,8
	seoska	76,9	67,0	56,8	36,6	25,0
	ukupno	62,3	50,9	39,2	20,5	13,2
Gorska Hrvatska	gradska	8,6	7,8	6,8	2,0	1,3
	seoska	62,5	47,7	39,0	24,6	11,5
	ukupno	59,4	43,4	32,0	18,1	8,5
Sjev. hrvatsko primorje	gradska	3,8	3,0	1,5	0,7	1,0
	seoska	46,1	35,8	20,6	10,6	4,8
	ukupno	28,7	19,1	9,3	3,8	2,3
Juž. hrvatsko primorje	gradska	8,4	6,2	3,3	1,2	1,2
	seoska	68,5	56,9	42,2	14,9	7,4
	ukupno	55,4	42,2	26,8	7,5	3,7
Središnja Hrvatska	gradska	7,3	4,8	3,2	1,4	1,1
	seoska	77,8	66,2	59,7	42,1	23,2
	ukupno	59,3	46,6	36,4	20,0	11,3
Republika Hrvatska	gradska	7,8	5,6	3,8	1,7	1,4
	seoska	72,6	61,4	52,1	32,7	18,7
	ukupno	56,4	43,9	32,3	16,0	9,1

* Riječ je o udjelu poljoprivrednoga stanovništva u ukupnom stanovništvu u zemlji.

Udjeli poljoprivrednoga stanovništva izračunani su prema izvorima podataka:

Popis stanovništva 1953., Delatnost i poljoprivredno stanovništvo, Knjiga V., SZS, Beograd, 1960.

Popis stanovništva 1961., Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati za naselja, Knjiga XV., SZS, Beograd, 1966.

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga XI., SZS, Beograd, 1973.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Tablogrami po naseljima, RZSSRH, Zagreb 1982.

Popis stanovništva 1991., Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu po naselju, Dokumentacija 886, DZSRH, Zagreb, 1994. (Živić, 2002.: 114)

Tablica 1.

Kretanje udjela ukupnoga poljoprivrednog stanovništva gradskih i seoskih naselja po hrvatskim regijama od 1953. do 1991. godine

Struktura stanovništva prema aktivnosti i spolu

U seoskom stanovništvu ima 43% aktivnih, 32% uzdržanih osoba, a osoba s osobnim prihodima u strukturi seoskoga stanovništva 25%. Aktivne žene u ukupnoj seoskoj ženskoj populaciji čine 33%, a među muškim stanovništvom aktivno je 52%.

Struktura stanovništva po djelatnosti

Kad se pogledaju podaci o strukturi seoskoga aktivnog stanovništva po djelatnosti, onda je 1991. u hrvatskom selu 30% aktivnih bilo u poljoprivredi i ostalom *primarnom sektoru*, 40% u sekundarnom sektoru i 28% u tercijarnom sektoru. Regionalne su razlike velike: samo kao ilustraciju, spomenimo najmanju i najveću zastupljenost aktivnih u primarnom sektoru: u Istočnoj Hrvatskoj 40%, a u Sjevernom Hrvatskom primorju 7,5% (Živić, 2002.: 121). Na razini Hrvatske ukupni primarni sektor u ruralnom socijalnom sustavu smanjivao se sa 70% 1961. godine na 66% 1971., a 1991. spao je na 30%.

Tablica 2.
Struktura aktivnoga stanovništva (%) u Republici Hrvatskoj prema sektorima djelatnosti po hrvatskim regijama 1991. godine

Hrvatske regije	Tip naselja	Primarni sektor	Sekundarni sektor	Tercijarni sektor
Istočna Hrvatska	gradska	9,8	43,3	43,8
	seoska	39,8	36,5	20,4
	ukupno	23,8	40,2	32,9
Gorska Hrvatska	gradska	6,9	40,2	48,2
	seoska	23,6	38,1	32,8
	ukupno	18,2	38,7	37,8
Sjev. hrvatsko primorje	gradska	1,9	34,6	59,6
	seoska	7,5	36,9	50,1
	ukupno	3,7	35,3	56,7
Juž. hrvatsko primorje	gradska	2,4	33,2	60,8
	seoska	12,9	37,1	44,1
	ukupno	6,1	34,5	54,8
Središnja Hrvatska	gradska	2,6	41,7	52,1
	seoska	34,3	41,1	22,4
	ukupno	17,3	41,4	38,3
Republika Hrvatska	gradska	3,7	39,3	53,4
	seoska	29,7	39,2	27,8
	ukupno	14,9	39,2	42,3

Razlika do 100% odnosi se na kategoriju "nepoznata djelatnost".

Riječ je o aktivnom stanovništvu "u zemlji".

Izvor: Popis stanovništva 1991., Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje prema području djelatnosti po naseljima, Dokumentacija 885, DZSRH, Zagreb, 1994. (Živić, 2002.: 121)

Najmanje su varijacije u zastupljenosti *sekundarnoga sektora*, što govori o statusu industrije u razdoblju socijalizma i političkoj volji da se, nakon početnih desetljeća urbane industrijalizacije, industrijski sektor ravnomjerno prostorno rasporedi. Naravno, na ovakav raspored i odnos među djelatnostima utjecale su i druge okolnosti. Zastupljenost sekundarnoga sektora u ruralnom aktivnom stanovništvu mijenjala se sljedećom dinamikom: 1961. godine 16%, 1971. godine 20%, a 1991. godine 39%.

Što se tiče *tercijarnoga sektora*, u ruralnoj Hrvatskoj on je 1991. zapošljavao 20% aktivnih u Istočnoj Slavoniji, a 50% u Sjevernom Hrvatskom primorju. Na razini Hrvatske, ruralni tercijarni sektor rastao je od 9% aktivnih 1961. godine, zatim 12% 1971., da bi 1991. dosegao 28% (Živić, 2002.: 119-122).¹

Takva restrukturacija djelatnosti zahtijevala je i promjene u nekim obilježjima socijalnoga kapitala ruralnih područja. Možda najviše na razini obrazovanja.

Struktura seoskoga stanovništva (starijeg od 15 godina) po obrazovanju

Bez škole je danas (2001.) 4% seoskoga stanovništva starijeg od 15 godina. Nezavršenu OŠ ima 24% stanovništva, OŠ je završilo 27%, srednju školu završilo je 39%, a višu, visoku ili fakultet ima 5% stanovništva. Titulu mr. ili dr. ima 0,1%. Struktura stanovništva po djelatnosti pokazuje zaokret seoskoga stanovništva prema djelatnostima koje traže višu formalnu kvalifikaciju za obavljanje poslova. I bez obzira na ukupnu nisku razinu obrazovanosti u Hrvatskoj, podaci za seosko stanovništvo pokazuju nesumnjiv napredak na tom planu, premda nedovoljan. Valja pretpostaviti da će loša obrazovna struktura donekle umanjiti djelotvornost socijalnih mreža i oslabiti potencijal socijalnoga kapitala.

Struktura stanovništva po starosti i spolu

Udio radnoga kontingenta u seoskom stanovništvu iznosi 61%. U ovom kontingentu znatno je više muškaraca, ne samo zbog pomaknute gornje dobne granice za njih (do 65) nego i zato što je žena više u najstarijim dobnim skupinama, a manje u mlađima. Stanovništvo starije od 65 godina čini 17% seoskoga stanovništva. Među njima je 38% muškaraca i 62% žena.

Velik udio staroga stanovništva neprijeporno nepovoljno utječe na raznolikost, dinamiku i učinkovitost socijalnih mreža, pa tako i ukupnoga socijalnog kapitala u za-

jednici. To je još jedan razlog da se razmisli i nađu načini uključivanja odseljenika u razvojne aktivnosti, kako bi se nadoknadio očit manjak socijalne energije u ruralnim naseljima.

Socijalna i tehnička infrastruktura u selima

Osim navedenih karakteristika stanovništva, za uspješno funkcioniranje života u ruralnim naseljima nužno je osigurati optimalnu socijalnu i tehničku infrastrukturu. Premda sama po sebi izlazi iz opisa demografskoga kapitala, ova infrastruktura izravno je povezana s njim i može biti važna logistička potpora razvitku lokalnih zajednica. Kakvo je stanje u hrvatskim selima?

Po podacima iz 2001./2002. godine, tek 27% hrvatskih seoskih naselja ima osnovnu školu, 12,2% ih ima poštanski ured, a tek u 12% sela evidentirana je neka zdravstvena ustanova. Ni broj župnih ureda (16,4%) ne pridonosi ljepšoj općoj slici tehničke i socijalne pustoši našega sela. Podsjećamo na činjenicu da (ne)opremljenost sela nije svuda jednako izražena, već da je hrvatski ruralni prostor podosta neravnomjerno razvijen u ovom pogledu (Štambuk, Mišetić, 2002.).

Od svih veterinarskih službi u neposrednom radu na terenu, ukupno ih je 47 u selima i 178 u gradu.

U selima su, prema evidenciji Hrvatskoga zadružnog saveza, ukupno organizirane 184 zadruge, a u gradovima ih je još 73. Među gradovima s poljoprivrednom zadrugom nekoliko je dojučerašnjih sela, a ostali su, većinom manji, periferni gradići, središta i oslonci svojih ruralnih okolica.

Seoskom stanovniku treba mnogo toga: od dostupnijeg osnovnog i srednjeg obrazovanja, dostupnije zdravstvene zaštite, više stručnjaka, više novca samoupravi, dobrih i osposobljenih mreža raznolikih podrški, boljih cesta, boljega javnog prijevoza itd. Živo selo održava živim cijeli nacionalni teritorij. A živoga sela bez žive lokalne zajednice, socijalnih mreža i općenito socijalnoga kapitala - nema. Infrastrukturne mreže koje smo analizirali u ovom tekstu mogu, ako su kvalitetne i prostorno ravnomjerno raspoređene, itekako poslužiti boljoj prostornoj i socijalnoj integraciji hrvatskoga teritorija.

Zašto se ustraje na tome da se neke službe, koje su se lu potrebne, onamo i smjeste? Zato što su manje ili više sve institucije, odnosno njihove seoske filijale, važni informacijski kanali, putovi kojima u selo dolaze dobra iskustva i korisne inovacije. Ujedno, to su mreže preko kojih se mogu bolje organizirati ruralni razvojni programi.

Na kraju, koje su pretpostavke socijalno održivog razvitka malih ruralnih zajednica?

1. **postojana i održiva mreža društvenih odnosa:** u okviru toga analizira se broj i veličina sela, struktura stanovništva prema djelatnosti, osobito poljoprivredno stanovništvo, formalne i neformalne institucije
2. **stabilna društvena zajednica:** to znači povoljna demografska struktura stanovništva, a u okviru toga analizira se ukupno stanovništvo, stanovništvo po starosti i spolu, uravnoteženi migracijski procesi
3. **društveni i tehnički standard:** škole, zdravstvene ustanove, pošta, kulturne institucije, ceste, razne vrste javnoga prijevoza, vodovod, kanalizacija, organizirana gradnja stanova, kuća
4. **pretpostavke mobilizacijskog učinka zajednice na pojedinca:** formalno obrazovanje stanovništva, dopunski oblici obrazovanja, civilni oblici organiziranja, razvojni akteri, razvojne ideje i inicijative.

Rasprave o kulturnom, socijalnom i humanom kapitalu postaju važne sociološke teme, posebno od 70-ih godina 20. stoljeća. One, za razliku od tzv. klasičnih teorija kapitala, u prvi plan stavljaju čovjeka s njegovim mogućnostima i kvalitetama, a onda zajednice kao osobite sustave socijalnih mreža. Kada je riječ o razvojnim perspektivama, u svjetlu ovih teorija i čovjek kao pojedinac i zajednica u kojoj on djeluje postaju nov, često i presudan, razvojni čimbenik. Stoga danas, kada se govori o hrvatskim ruralnim područjima, ima itekako smisla govoriti o demografskom kapitalu. Za to su, rekli smo, korisni statistički podaci, ali su nužna i druga pomna istraživanja malih ruralnih zajednica. Ona bi, za sada možemo samo pretpostavljati, mogla otkriti nove mogućnosti i nove aktere zainteresirane za konačnu obnovu hrvatskoga sela.

¹ Tablice su računane za svaku popisnu godinu zasebno. Ovdje je prenijeta samo ona koja se odnosi na 1991. godinu.

BILJEŠKA

- Bourdieu, P. (1980.), *Sens pratique*. Paris: Ed. de Minuit.
- Dictionnaire de sociologie (1999.), Akoun, A., Ansart, P. (eds.). Paris: Le Robert/Seuil.
- Pavić, Ž. (2003.), Uloga socijalnoga kapitala u razvoju Slavonije i Baranje. U: *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje: zbornik radova sa skupa*. Štambuk, M., Šundalić, A. (ur.). Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar, str. 145-162.

LITERATURA

- Pokos, N. (2002.), Metodologija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953.-2001. U: *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.). Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar, str. 31-55.
- Putnam, R. (2000.), *Bowling Alone. The Collaps and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Štambuk, M., Mišetić, A. (2002.), Neki elementi socijalne i tehničke infrastrukture hrvatskog sela. U: *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.). Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar, str. 155-176.
- Živić, D. (2002.), Odabrane značajke demografske strukture seoskih naselja u Hrvatskoj 1953.-1991. U: *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.). Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar, str. 91-127.